

QƏDİM ŞƏRQ DÖVLƏTLƏRİNİN MÜQAVİLƏ HÜQUQU

Eldar Qocayev*

Xülasə

Məqalədə müqavilə hüququnun mahiyyətinin, müasir elmi-nəzəri, normativ-hüquqi və praktiki problemlərinin düzgün başa düşülməsi üçün onun tarixi inkişafının başlanğıcında duran qədim Şərqin əlaqədar hüquqi sənədləri araşdırılır, əsas müvafiq müddəa, norma, institut və müqavilə formalarının məzmunu və meydana gəlməsinin tarixi sosial-iqtisadi səbəbləri və tətbiqi təcrübəsi təhlil edilir.

Mövzunun araşdırılması üçün müəllif xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq, Qədim Şərq dövlətlərində (Mesopotamiya, Misir, Assuriya, Hindistan, Çin) meydana gəlmiş və bəşər sivilizasiyası tarixində müqavilə hüququnun ilkin normalarını qanunvericilik səviyyəsində müəyyən-ləşdirən rəsmi sənədləri (Hammurapi Qanunnaməsi, Manu Qanunları) və tarixi (qədim Misir, Assuriya, Çin və hunlar haqqında) məlumatları tədqiqata cəlb etmişdir.

Açar sözlər: müqavilə hüququ, öhdəliklər, tarix, qədim şərq, ticarət, Hammurapi Qanunnaməsi, Manu Qanunları.

Müasir hüququn inkişafını müqavilənin təkamül yolunu, onun tarixi-nəzəri əsaslarını, mahiyyətini və inkişaf istiqamətlərini bilmədən təsəvvür etmək çətinidir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin fundamental mahiyyətinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, müqavilə hüququ tarixinin və sahə ilə əlaqədar vacib hüquqi kateqoriyaların işlənilib-hazırlanması və tədqiq olunması əsasən məhz bu elmin və müqavilələrin təcrübə tətbiq istiqamətlərini öyrənən Mülki hüquq elminin üzərinə düşür.

Müqavilə münasibətləri problemlərinin elmi-tarixi baxımdan öyrənilməsi həm nəzəri, eyni zamanda da önəmli praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təəssüf ki, son dövrlərdə bu sahənin dərinədən öyrənilməsinə alim nəzəriyyəçilər tərəfindən kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Müqavilə tarixi elə bir prosesdir ki, burada müasir dövr növbəti mərhələlərdən biridir və buna görə də onun tarixi keçmişi ilə üzvü bağlılıqda tədqiq edilməsi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və hüquq (o cümlədən, öhdəliklər hüququ) tarixinin bir hissəsini təşkil edən və özlüyündə geniş bir tarixi dövrü və normativ-hüquqi sənəd və məlumatlar külliyyatını əhatə edən qədim Şərq dövlətlərinin müqavilə hüququnun formalaşması və inkişafındakı problemləri, onların tarixi, hüquqi, regional, tətbiqi, konseptual və sair müxtəlifliyi və xüsusiyyətlərini öyrənmədən onu tam nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Müqavilə institutunun inkişafı onun mühüm tərkib hissəsi olduğu öhdəliklər hüququnun inkişaf yolu kimi, olduqca mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bəşər tarixinin qədim dövründə adətlər, ənənələr və icma qaydaları güclü olduğundan yeni hüquq normalarının yaranması, inkişafı və məcəllələşməsi prosesi kifayət qədər çətin gedirdi. İcma üzvləri arasında yaranmış sosial münasibətlər ibtidai cəmiyyət üçün səciyyəvi olan həyat tərzinə tamamilə uyğun idi. Məhz ibtidai

* h.ü.f.d., AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

icma cəmiyyətində öhdəliklərin müəyyən mənada xarakterik bir konsepsiyası meydana gəlməyə başlamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar həmin dövrün hakim doktrinasını təsvir edərək, qeyd edirlər ki, “din və hüquq eyni vaxtda eyni hadisənin iki üzünü - Allaha ibadət qaydaları və cəmiyyət üzvlərinin dinc birlikdə olmasını təmin edən nizamı təqdim edirlər. Bu qaydalar ruhanilər tərəfindən İlahi ilə bağlanmış müqaviləyə istinadən tərtib edilmiş və onun iradəsinin ifadəsi kimi təsəvvür edilmişdir. Xalq bu qaydalara riayət etdiyi təqdirdə Rəbb onun rifahının keşiyində dayanırdı. Kim bu qaydaları pozmağa cəsərət etsə, cəzaya məruz qalar, əgər bütöv xalq müqaviləni pozubsa, onda Rəbbin qəzəbi intiqama çevrilər və hamını cəzalandırar” [1].

Lakin, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, icmanın dağılması və dövlətlərin formalaşması prosesləri qanunvericilik fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaratdı ki, nəticədə qismən dövrümüzədək gəlib çatan ilk hüquqi abidələr (sənədlər, nümunələr) yaradılmağa başladı.

Dünya xalqlarının bu tarixi keçid mərhələlərinin təhlili göstərir ki, quldarlıq hüququnun formalaşması və inkişafı problemlərinə tarixi-coğrafi prinsipdən çıxış edərək, Qədim Şərq (Mesopotamya, Misir, Ön Asiya, Orta Asiya, Çin, Hindistan,) və Antik Qərbin (Qədim Yunanıstan və Roma) quldarlıq hüququ nöqtəyi-nəzərindən olmaqla, iki istiqamətdən öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Məxsusi etnik tərkibləri, dövlət quruluşunun keyfiyyətə fərqli xarakterləri, təsərrüfat (məşğuliyyət) növləri və sair bu ölkələrin ümumilikdə hüquq texnikaları və hüquq mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edirdi.

Bu istiqamətdə sonrakı münasibətlərin predmeti əmlak və ona hüquq əldə etməyin ilk və vacib yollarından biri kimi xüsusi hüquqi müqavilələr, onların meydana gəlmə səbəbləri, məzmunu, forması və sairidir.

Qədim dövlətlərin dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilkin hüquq abidələri dövlətlərarası sazişlərdən sonra, əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Bütün dünyada olduğu kimi, Qədim Şərqin quldarlıq hüququnun da nadir xüsusiyyəti ilk növbədə əmlak münasibətləri ilə müəyyən olunduğundan, öhdəlik hüququnun inkişafı burada qanunauyğun təzahür hesab olunur.

Bəşər sivilizasiyasının ilkin dövrlərindən mübadilə (o, cümlədən müqavilə) münasibətlərinin daim aparıcı faktorlardan biri olduğunu sübut edən çoxlu sayda birbaşa və dolaylı arxeoloji, yazılı və sair sübutlar mövcuddur. Məsələn, bu cür materiallara əsasən, Qədim Misirin Qədim Çarlıq dövründə (e.ə. 2800 – 2250-ci illər) müxtəlif sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, qulların və evlərin qarşılıqlı mübadilə olunması və belə əqdlərin ictimai yerlərdə şahidlərin iştirakı ilə, adları xüsusi sənəddə qeyd olunmaqla həyata keçirilməsi məlumdur.[2, s.32-33]

Daha sonrakı mərhələlərdə müxtəlif növ metalların, şüşənin və istehsal üçün vacib digər mürəkkəb material və xammalın əldə edilməsi iqtisadiyyatın strukturuna, xüsusən daxili və xarici ticarətin, malların daşınması, saxlanması, girov qoyulması, borc verilməsi, müvafiq ödənişlərin edilməsi və sairə əlaqədar

müqavilələrin həcmnin, dəfələrlə artmasına və onun forma və şərtlərinin müxtəlifliyinə böyük təkan verdi.

Tarix baxımından daha qədim olan Şərq sivilizasiyasında bu cür ictimai münasibətlərin tənzimləyən ilkin əsas hüquqi sənədlər qanunlar (normalar) toplusu kimi xüsusi tərtib olunmuş Hammurapi Qanunnaməsi (Qədim Babilistan) və Manu Qanunları (Qədim Hindistan), habelə, Misir, Assuriya, Çin və sair qədim dövlətlərin fraqmental şəkildə dövrümüzə qədər gəlib çatmış qanunları hesab olunur. Müqavilələrin bağlanması tələbi və onun təməl şərtləri ilkin olaraq məhz bu hüquqi sənədlərdə öz əksini rəsmi şəkildə tapmışdır.

Mesopotamiyada ticarət və təsərrüfat münasibətlərinin bu cür inkişafını əks etdirən sübutlara əsasən, müasir İrak Respublikası ərazisində yerləşən Yorgan-təpə, Arraphi, Kül-təpə, Şuşarra, Kalaat-Şerqat, Tell-Bill, və sair arxeoloji abidələrdə və digər yerlərdə tapılan coxsaylı sənədlərdə rast gəlinir.

Qədim akkad dilində yazılmış Hammurapi Məcəlləsi (Qanunnaməsi) - Babilistanın Eşnunna şəhər dövlətinin qanunlar külliyyəti idi. Onun əsasını arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış "eramızdan əvvəl 2130-2088-ci illərdə qırx üç il hakimiyyətdə olmuş, Babilistanın bizə məlum olan birinci hökmdar sülaləsinin altıncı hökmdarı" [3, s.3]. Eşnunna şəhərinin hökmdarı olmuş Hammurapinin 2,25 metr hündürlüyündə qara bazalt daş üzərinə mixi yazılarla həkk etdiyi maddələr və onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış gil löhfələrdən ibarət məktubları (55 ədəd) təşkil edir.

Bu günə qədər məlum olan bu ən qədim qanunlar külliyyəti 282 maddəyə bölünmüşdür. Məcəllə - giriş, nəticə və maddələrdən ibarətdir. Məcəllənin 1-5-ci maddələri - məhkəmə prosesi normalarını, 6-126-cı maddələri - mülki məsələlərin müxtəlif sahələrini, 127-195-ci maddələri - ailə, nigah və vərəsəlik hüquq qaydalarını, 196-282-ci maddələri müxtəlif (cinayət və cəza, gəmiçilik, iş heyvanlarının kirayəsi, qulların vəziyyəti və s.) məsələlərin hüquqi həllini nəzərdə tutur. Məcəllənin giriş hissəsində onun yaradılması məqsədinə işarə edilərək qeyd edilir ki, "... məni, qayğıkeş hökmdar, Allahdan qorxan Hammurabini, ölkədəki ədalətin işıq saçması, cinayətkarları və zalımları məhv etmək üçün, güclülərin zəiflərə zülm etməmələri üçün Şamaş kimi qaranlıqlardan yuxarı qalxaraq, ölkəni işıqlandırmaq üçün, Anum və Ellil xalqın rifahı üçün çağırıldı" [4, s.3].

Sənəddə belə bir müqəddimənin olması onun yarandığı zaman ictimai münasibətlərin (o cümlədən, müqavilə münasibətlərinin) tənzimlənməsi üçün hüquqi mənbə və konsepsiyanın hansı inkişaf səviyyəsinə çatdığını təsəvvür etməyə imkan verir. Yəni, mövcud cəmiyyətdə tənzimləmələrin amiranə şəkildə dikte edilməsi və bu ideologiya əsasında qurulmuş olduğu ortaya çıxır.

Hammurapi Qanunlarının 42-65, 100-126, 241-277 və sair maddələrində birbaşa sahibkarlıq (həmçinin, təsərrüfat və kommersion) fəaliyyəti ilə əlaqədar icarə, borc, kredit, xidmət, girov, saxlama kimi müqavilələrin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas olmuş müddəə və normalar vardır. Bu maddələrdə torpaq icarəsi, bəzi müqavilə və yerinə yetirilməli işlərin müddətləri, icarəyə götürülmüş torpaq, iş alətləri və heyvanlardan istifadə, gəlirdən verilməli olan icarə

haqqının həcmi, torpağın üçüncü şəxsə icarəyə verilməsi, xidmət göstərilməsi və işlərin görülməsi, yüklərin daşınması, borc verilməsi, tacir və ticarət agentləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi və sairə əlaqədar konkret qaydalar müəyyən edilmişdir.

Mesopotamiyada da geniş yayılmış əqdlərdən biri olan alqı-satqı müqaviləsi şahidlərin iştirakı, imza tələbi (bəzən, imzaların möhürlə gücləndirilmiş olması) kimi, ciddi yazılı rəsmiləşdirmə tələb edirdi. Məsələn, Hammurapi Qanunnaməsinin 104-cü maddəsində tələb olunur ki, "... əgər tacir ticarətçiyə ticarət etmək (alqı-satqı) üçün çörək, yun, yağ və ya digər mallar verərsə, ticarətçi bunun pulunu yazılı qeyd edib, tacirə verməlidir. Ticarətçi tacirə verilən pul üçün qəbz almalıdır" [3, s.18-19]. Davamı olaraq, Qanunnamənin 105-ci maddəsində qeyd edilir ki, "... əgər, ticarətçi ehtiyatsızlıq edərək tacirə verilən pul üçün qəbz almazsa, onda qəbzi alınmayan pul, təqdim olunmuş sayılmır (hesaba alınmır)" [4, s.35].

Hammurapi Qanunnaməsində nağd alqı-satqı ilə yanaşı, satın alınan əşya-ya ödənişi müəyyən bir müddət üçün təxirə salınması və ya hissə-hissə ödənilməsini nəzərdə tutan kreditli alqı-satqı əqdləri də öz əksini tapmışdır. Bəzi alqı-satqı müqavilələrində eviksiya (əmlakın alıcıdan üçüncü şəxs tərəfindən tələb olunması) vəziyyətində satıcının zəmanət (təminat) verməsi haqqında qeyd-şərtə rast gəlinir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Hammurapi Qanunnaməsində böyük tacirin (tamkarın) komissiya əsasında, ondan avans pul və ya mal alaraq ölkə ərazisinə səyahət edən agentlər (şamallıqlar) vasitəsilə ticarət əməliyyatları aparmasını tənzimləyən bir sıra maddələr (100-107) mövcuddur. Bu maddələrdə tərəflərin hüquq və öhtəlikləri, qarşılıqlı münasibətləri, ziyanın ödənilməsi, mübahisənin həlli, günahkarın cəriməsinin həcmi kimi məsələlərdən bəhs olunur. [4, s.35-36]

Məsələn, Qanunnamənin 106 və 107-ci maddələri agent və tacir arasında pula dair mübahisə yarandıqda, biri digərinin ona pul verdiyini dandığı halda, iddiaçı tərəf "... Allahın və şahidlərin şahidliyi ilə" qarşı tərəfə pul verdiyini deməlidir. Bundan sonra, cavabdeh tərəf agentdirsə, o göstərilən məbləğin üç qatını, tacirdirsə altı qatını qarşı tərəfə verməlidir. [3, s.19]

Qədim Şərq ölkələrinin qanunvericiliyini araşdırdıqda görürük ki, müqavilə və alqı-satqı şərtlərinin pozulması və ya vicdansız aparılmasına görə kifayət qədər ciddi cərimə və cəzalar nəzərdə tutulurdu. Məsələn, başqasının əmlakını xəbərsiz (oğurlanıb) satılması ilə əlaqədar Hammurapi Qanunnaməsinin, 9-cu maddəsinin sanksiya hissəsində göstərilir ki, "Satıcı bir oğru kimi oldürülsün; əmlakı itmiş (oğurlanmış) mülkiyyətçinin malı geri bərpa olunsun; alıcının pulu isə satıcının əmlakı hesabına ödənsin" [4, s.15].

Borc müqaviləsinin də mühüm yer tutduğu Qədim Şərqin hüquq abidələrinə diqqət yetirdikdə görürük ki, borc münasibətləri ümumiyyətlə çox sürətlə inkişaf edərək, özünün ifrat formasına - sələmçiliyə keçdiyini görürük. Coğrafi yerləşməsi və təbii şəraitlə əlaqədar ticarət və sələmçilik Qədim Babilistanda daha geniş miqyas almışdı. Digər ölkələrdən daim tacirlərin gəlməsi, intensiv mal

və pul dövriyyəsi ticarəti əkinçilik və maldarlıqdan daha əlverişli edir və Babil tacirlərinin əlində çoxlu pul kütləsinin toplanmasına səbəb olurdu ki, bu ticarət və sələmə yönəldilirdi. Ona görə də, dövlətlərin əsas vəzifələrindən birinin öz tariflərini təyin etməklə sələmçiliyə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi.

Hammurapi, borclunu kreditorun özbaşınalığından qorumaq və borc köləliyinin qarşısını almıq məqsədilə istənilən borcun ödənilməsi üçün üç illik bir müddət təyin edərək, Qanunnaməsinin 117-ci maddəsində göstərirdi ki, “Kimsə borcu varsa və buna görə arvadını, oğlunu və ya qızını pulla satıbsa və ya borc köləliyinə veribsə, onda onlar alanın və ya borc verənin evində yalnız üç il ərzində xidmət edirlər. Dördüncü il onlar azad edirlər” [3, s.20].

Həmin dövrdə geniş yayılmış müqavilə növlərindən biri də, icarə müqaviləsi idi. Cəmiyyətdə geniş yayılmış bu müqavilə əsasən hakim sülaləyə, məbədə və digər torpaq sahiblərinə məxsus torpaqların əldə edilən məhsulun müəyyən faizinin icarə verənə ödənməsi şərti ilə icarəyə götürülməsi üçün istifadə edilirdi [1, s.30-31].

Hammurapi Qanunnaməsində əmlak (iş heyvanları, kənd təsərrüfatı ləvazimatları, gəmilər və sairin) kirayə edilməsindən (müqaviləsindən) də bəhs olunur. Lakin, bəzi müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi, sənəddə ən çox yayılmış kirayə müqaviləsinin - xidmət kirayəsi olduğunu görürük. Belə ki, Qanunnamədə həkim xidmətləri (215-223-cü maddələr), baytar xidmətləri (224-226-cı maddələr), tikinti xidmətləri (229-233-cü maddələr), gəmiçilik xidmətləri (2234- 240), kənd təsərrüfatı işçiləri (273-cü maddə), həmçinin çoban, bağban, daşyonan, gəmiçilik və digər peşələr üzrə kirayə xidmətlər şərtləri və tərəflərə dəymiş zərərə görə məsuliyyətdən bəhs olunur.

Daşınma müqaviləsi ilə əlaqədar Hammurapi Qanunnaməsində əşyanın daşınma zamanı mənimlənməsi (112-ci maddə) [3, s.19-20] görə oğurlanan malın altı misli miqdarında maliyyə sanksiyası müəyyənləşdirmişdir.

Hammurapi Qanunnaməsində göstərilən müqavilə formalarından biri də, tapşırıq müqaviləsidir ki, biz buna sənədin 100-105-ci maddələrində rast gəlirik. Məsələn, 100-cü maddədə göstərilir ki, ticarət agentı (şamul) böyük tacirin (tamkarın) pulu ilə gedib ticarətlə məşğul olub qazanc əldə etdikdən sonra, “hara getməsi, nə qədər qazanması, bütün gümüşün (tamkardan ticarət üçün aldığı - E.Q) faizini, götürdüyünü məbləği hesablamalı və günlərini saymaqla, öz tamkarına ödəməlidir” [3, s.18]

Bir sıra əqdlər üçün ortaqlıq müqaviləsi mühüm birləşdirici forma kimi çıxış edirdi. Bu müqavilə formasına görə ortaqlığın hər hansı bir üzvünün öhdəlikləri yerinə yetirmədiyi təqdirdə digər üzvlərin hər birinin öz payları ilə üçüncü şəxslər qarşısında məsuliyyətli olması xarakterik idi. Bu formanı əhəlinin müəyyən təbəqələrinin öz fəaliyyətlərini həyata keçirməyin özəl formasına keçməkdə çətinlik çəkirdiləri və buna görə də hələ icma dövründən qalma ortaqlıq adətlərini saxlamaları ilə də izah edirlər [5, s.18]. Yeri gəlmişkən, baxılan müqavilə növü sonradan Roma hüququnda geniş yayılaraq, inkişaf etdi.

Qədim Şərqi əksər dövlətləri üçün alqı-satqı müqaviləsinin birbaşa mübadilə ilə əlaqəli olması xarakterikdir. Natural təssərifatın uzun müddət hakim olduğu bir şəraitdə əmtəə dövriyyəsi üçün mübadilə müqaviləsi daha rahat görünürdü. Xammalın bolluğu əhalinin müxtəlif sənətkarlıq növləri ilə məşğul olmasına imkan yaradırdı ki, bu da onların öz istehsal etdikləri məhsulları mübadilə etməklə, ümumi əmtəə dövriyyəsini təşkil etmələrinə mane olmurdu. Qədim Assuriya və Misirdə bu cür mübadilə münasibətləri xüsusilə uzun müddət davam etmişdir.

Başqa sözlə, mübadilə və alqı-satqı münasibətləri özlərini cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərinə uyğun əks etdirirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin yaranmasından əvvəl, əmtəə dövriyyəsi və ehtiyacların təmin olunması üçün mübadilədən geniş istifadə edilir, daha sonra əmtəənin pul ekvivalenti yarandıqda, vasitə kimi mübadilə tam aradan qalxmasa belə, dövriyyədə əsasən alqı-satqı müqaviləsinə üstünlük verilməyə başlayır.

Qədim Misir qanunlarına görə, alqı-satqı əqdləri və xüsusən də torpaqların satılması ilə əlaqədar müqavilələrin bağlanması aşağıdakı üç ardıcıl mərhələdə həyata keçirilirdi: “Birinci - malın satılması ilə əlaqədar alıcı və satıcı arasında ödənişin edilməsi göstərilməklə, razılaşma əldə edilirdi; İkinci - satıcı, müqaviləni and içməklə təsdiq etməli idi ki, buda əqdin baş tutmasına müəyyən bir dini xarakter verirdi; Üçüncü - alıcı torpaq mülkiyyəti hüququna girmək üçün məhkəməyə getdik, bundan sonra alıcının adı satıcının adı əvəzinə torpaq kitablarında qeyd edildi. Sonrakı dövrlərdə müqavilənin bağlanması üçün and içmə mərhələsi aradan qalxdı və yalnız birinci və üçüncü mərhələ hərəkətləri tətbiq zəruri olaraq qaldı.” [5, s.18]

Qədim Hindistan ədəbiyyatı və tarixi üçün mühüm mənbə hesab olunan - Manu Qanunları hüququ baxımdan da çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Meydana gəlmə tarixi e.ə II və b.e II əsrləri arasındakı dövrü əhatə edən, Manu Qanunları - dini-mənəvi, sosial-siyasi, əxlaqı, hüquqi, məişət, ailə, hərbi, təsərrüfat, ticarət, müqavilə, cinayət, cəza, idarəçilik, gigiena və sair məsələlərə dair normalar toplusudur. Həmçinin, bu Qanunların əsasını təşkil edən dharmashastralarda mülki və cinayət qanunvericiliyinin müddəaları ilə yanaşı müxtəlif varna üzvlərinin vəzifələri və ailə həyatının normalarına da yer verilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Hind tarixinin klassik dövrünün (e.ə. 500 - b.e. 500-cü illəri) ortasında meydana gələn Manu Qanunnaməsi öz zamanının sosial-iqtisadi və ideoloji gerçəkliyinin təsirindən kənar qala və mövcud ola bilməzdi. Bu mənada Hind cəmiyyətinin kastalara bölünməsinə dair hakim ideoloji doktrina da bu hüquqi sənəddə öz əksini tapmışdır. Qanunnamənin I Fəslinin 31-ci maddəsində göstərilir ki, “Aləmlərin firavanlığı üçün o (Brahma) öz dodaqlarından, əllərindən, qıçlarından və ayaqlarından (müvafiq olaraq) brahmanlar, kşatrilər, vaişyilər və şudraları yaratdı” [6, s.15].

Bunun məntiqi davamı olaraq, qeyd edilir ki, Rəbb (Brahma) bütün bu kainatı saxlamaq üçün xüsusi peşələr yaratdı. Beləliklə, (Vedaların) təlimi, öyrənilməsi, özü və başqaları üçün qurbanlar verilməsi, sədəqə alınması və paylan-

ması - brahmanlar üçün; Təbəələrin qorunması, (sədəqə) paylanması, qurban verməsi, (Vedaların) öyrənilməsi və dünya həzzlərinə uymamaq - kşatrilər üçün; Mal-qaranın otlanması və həmçinin (sədəqə) paylanması, qurban verilməsi, (Vedaların) öyrənilməsi, ticarət, sələmçilik və əkinçilik - vaysilər üçün; Bu varnalara təvazökarlıqla xidmət etmək - şudralar üçün uyğun peşə olaraq müəyyən olunduğu göstərilir (Bax: *Manu Qanunnaməsi*. I Fəsil. 87–91-ci maddələr) [6, s.19].

Cəmiyyətin bu cür varnalara bölünməsi Qədim Hindistan cəmiyyətində mülki (o, cümlədən öhdəlik və müqavilə) münasibətlərinin baza şərtlərini müəyyənləşdirirdi. Qeyd olunan bölgüdəndən görüldüyü kimi, sahibkarlıq (təsərrüfat, ticarət və s.) fəaliyyəti ilə məşğul olmaq əsasən vaysilərin üzərinə qoyulurdu. Cəmiyyətin ən işgüzar (maddi nemətlər yaradan) hissəsi vaysilər olduğundan birbaşa sahibkarlıqla əlaqədar müqavilələrin tətbiqi də əsasən onların fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, “təsərrüfat” termini Qədim Hindistanda əkinçilik, maldarlıq və ticarətlə əlaqədar işlərin hamısını ehtiva edirdi.

Beləliklə, qədim Hindistan qanuni abidəsi - “Manu Qanunları” sahibkarlıqla əlaqədar müqavilələrin müxtəlif aspektləri ilə bağlı bir sıra şərtləri və qaydaları müəyyənləşdirirdi. Bunu Qanunnamənin VIII fəslində verilmiş aşağıda qeyd olunan bəndlərdə aydın görmək mümkündür:

Borc haqqında:

“154. Kimsə, borcu ödəyə bilməyərək yenidən əqd bağlamaq istədikdə, o borc faizini ödəyərək müqaviləni yeniləyə bilər.

155. Əgər borclu, həmin vaxt pulu gətirməyibsə, o, müqaviləni təzələyir; lakin o müvafiq olaraq artan faiz də ödəməlidir.”

Yüklərin daşınması haqqında:

“156. Dəqiq yeri və vaxtı razılaşıldığı halda daşınma müqaviləsinin çətdirilmə yeri və vaxtı ilə bağlı şərtlərini pozan şəxs bunun üçün haqq almır.”

Müqaviləninin təməl şərtləri haqqında:

“163. Sərxoş, ruhi xəstə, hüququ olmayan, qul, uşaq, qoca və səlahiyyəti olmayanlarla bağlanan müqavilə (vyavahara) - etibarsızdır.

164. İşgüzar münasibətlərdə qəbul olunmuş qanunlara (dharmalara - E.Qocayev) zidd olaraq bağlanmış müqavilə, hətta gücləndirilmiş olsa belə, heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyil.

165. Saxta girov və ya alqı-satqı, saxta hədiyyə verilməsi və ya onun qəbulu harada aşkar edilərsə, belə fırıldaq görünən hər şey ləğv edilməlidir.”

Müqavilədə varislik şərtləri haqqında:

“166. Əgər borclu itkin düşübsə, borc isə onun ailəsi üçün xərclənibsə, onda borc onun qohumları tərəfindən, hətta əmlak bölündükdən sonra ayrı yaşasalar da onların hesabına ödənilməlidir.”

Xidmət müqaviləsinin icrası şərtləri haqqında:

“215. Xəstə olmayan maddəli işçi (bhrta), saymazlıq edərək müəyyən edilmiş işi yerinə yetirmədikdə o səkkiz krişnal cərimə olunmalı və ona əmək haqqı ödənilməməlidir.”

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “əqd” anlayışına ilk dəfə bu qədim hind hüquq abidəsinin VIII fəslinin 131-ci maddəsində rast gəlinir. Burada qeyd olunur ki, “Yer üzərində ticarət əqdləri zamanı istifadə olunan mis, gümüş və qızılın [çəki vahidlərinin] adlarını tam təsvir edəcəyəm”. [6, s.134-135]

Sənədin VIII fəsilinin 195-ci maddəsində isə kommertiya siri ilə əlaqədar qeyd olunur ki, “Əgər hər hansı bir depozit təkliddə (ikilikdə – E.Qocayev) alınmış və ya verilmişdirsə, o təkliddə geri verilməlidir. Verildiyi kimi, qaytarılmalıdır” [6, s.137].

Ticarətin geniş yayılması qanunvericidən müvafiq qaydaları əks etdirən (ictimai münasibətləri tənzimləyən) kifayət qədər normativ aktların yaradılmasını tələb edirdi. Buna görə, o dövrdə mövcud olan müqavilələr arasında, alqı-satqı müqaviləsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Manu Qanunnaməsinin müddəələrindən görünür ki, onun tərtib olunduğu dövrdə ticarət dövlətin ciddi nəzarətində olmaqla, ona hakimiyyətin davamlı müdaxiləsi və inhisarı qanunlaşdırılmışdı. Məsələn, Qanunnamənin VIII fəslinin 399-cu maddəsinə əsasən, “hökmdar onun inhisarında olan, həmçinin ölkədən çıxarılması qadağan olunmuş malları ölkədən çıxaran tacirin bütün əmlakı müsadirə etməlidir” [7]. Daha sonra Qanunnamənin həmin fəslinin 401-ci maddəsində göstərilir ki, “hardan alınması, hara göndərilməsi, saxlanma müddəti, gəliri (vrddhi) və xərclərinə (ksaya) baxaraq, bütün malların alış-satış qiymətləri təyin etməlidir” [6, s.137].

Manu Qanunnaməsində əşyanın daşınma zamanı korlanmasına görə həmin malın tam həcmi miqdarında maliyyə sanksiyası müəyyənləşdirmişdir (VIII Fəsil. 408-ci maddə). [6, s.153]

Hindistan qanunlarına görə əqdlər vicdanlı və vicdansız şəkildə fərqləndirilirdi. Əgər kontragentlərdən biri pis niyyət olmadan hərəkət edərdisə, xüsusən, qarşı tərəfin özgəninkiləşdirdiyi əmlakın sahibi olmadığını bilməyərək əqdin tərəfi kimi çıxış edərdisə, onda o məsuliyyətdən azad olunurdu. Bənzər hallar dharmashastralarda da qeyd olunur (Manu Qanunnaməsi, VIII Fəsil, Maddə 202).

Hər iki tərəf də qaydaları bilmədən pozduqda və ya əqd bağlamaq üçün müəyyən edilmiş şərtlərə əməl etmədikdə, bu cür əqdlər sadəcə ləğv edilir və əmlak onu özgəninkiləşdirmiş şəxsə qaytarılırdı. Manu Qanunnaməsində xoş niyyət dedikdə daha çox əqdin aşkarlığı nəzərdə tutulur.

Alqı-satqı obyektini həm daşınmaz (məsələn, heyvanlar, istehsal olunmuş və ya yetişdirilmiş məhsullar), həm də daşınmaz əmlak (ev, torpaq sahəsi, meyvə bağı və s.) ola bilərdi. Hər bir halda, mallara qoyulan tələblər eyni dərəcədə ciddi idi. Belə ki, Manu Qanunnaməsinin “Satış dələduzluğu”ndan bəhs edən bəndində qeyd olunur ki, “Başqa mal ilə qarışdırılmış mal, qüsurlu, çəkisi iddia olunanndan az olan, mövcud olmayan və gizli olan mal satıla bilməz” (Manu Qanunnaməsi, VIII Fəsil, 203-cü maddə).

Qədim Çin tarixi ayrı-ayrı sulalələrin hakimiyyətdə olma dövrlərinə uyğun olaraq, dörd (Şan (İn) - e.ə. XVIII-XII əsrlər; Çjou - e.ə. 12-ci - 221; Sin - e.ə.

221-207; Xan - e.ə. 207 - b.e.220) mərhələyə bölünür. [8, s.381-382] Dördüncü mərhələ quldarlıqdan feodalizmə keçidin başlaması ilə xarakterizə olunur.

Qədim Çinin hüquqi düşüncəsinin formalaşmasına bəzən zidd mövqelərdən çıxış etmələrinə baxmayaraq, Konfutsinin (Kun Syu, e.ə. 551-479-ci illər) etno-siyasi doktrinası, Mao Sızının (Mo Di, e.ə. V-IV-cü əsrlər) fəlsəfi fikirləri və Legistlər (qanunların aliliyinə əsaslanan) fəlsəfə məktəbi nümayəndələrinin əsərləri mühüm təsir göstərmişdir. [8, s.399-400]

“Qədim Çin hüququnda yazılı müqavilələr yalnız böyük əqdlər üçün deyil, paltar və ya ev əşyalarının satılması kimi, kiçik sövdələşmələr üçün də adi bir hal idi. Çünki müqavilə iddianı sübut etmək üçün məcburi bir vasitə idi və hakimlər tərəflərdən onun təqdim olunması tələb olunurdu. İstisnalara yalnız tacirlər arasında bağlanan əqdlərlə əlaqədar yol verilə bilərdi”. [5, s.18]

İlk Çin tarixçisi (“Çin tarixinin atası”) Sıma Sıyan (e.ə. II-I əsrlər) 130 fəsilədən ibarət məşhur “Tarixi qeydlər” əsərində Qədim Çinin təsərrüfat və ticarət həyatı (o, cümlədən müqavilə münasibətləri) haqqında da xeyli məlumatlar vermişdir. Eyni zamanda, tarixçi Çinin təsərrüfat həyatı ilə yanaşı, ölkəsinin xarici ölkələrlə olan ticarət münasibətlərindən, xüsusən, Şimalda yaşayan hunlara (çin dilində - “syunn”) Çin dövlətinin bol hədiyyələr verməsi və ticarət aparmaları üçün geniş şərait yaratmasını da qeyd edir. [9]

Hunlar haqqında xeyli məlumat verən Sıma Sıyan göstərir ki, “hunlar yazıdan istifadə etmədilər və onlar bütün müqavilələri şifahi bağlayırdılar”. [9]

E.ə. IV əsrdə Sin sülaləsinin hakimiyyəti dövründə imperator mükafatları, icma torpaqların alınması və ələ keçirilməsi və sair vasitəsilə, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin bərqərar olunması, torpaqların hərbi və mülki məmurların, tacirlərin əlinə keçməsi müqavilə münasibətlərinin inkişafına təkan verdi.

Müqavilə münasibətlərinin ən erkən forması malların qarşılıqlı ekvivalent dəyişilməsinə xidmət edən mübadilə müqaviləsi (barteri) ilə bağlı idi. Alqı-satqı müqavilələrinə gəlincə, dövlət onların bağlanmasını öz nəzarətinə götürmüşdü. E.ə. IV-III əsrlərdə xüsusi məmurlar bu kateqoriya əqdlərin qeydiyyatını aparırdılar. Məsələn, qulların alqı-satqı müqaviləsi yazılı sənəd (danşu - “qırmızı sənəd”) vasitəsilə rəsmiləşdirilirdi. Danşu dövlət məmuru tərəfindən qeydiyyata alınır və qulun sahibində saxlanılırdı. [10]

Müqavilə şahidlərin iştirakı ilə yazılı və şifahi şəkildə bağlanırdı. Torpaqların alqı-satqısı üçün müqavilə bağlanarkən icma nümayəndələrinin iştirakı zəruri idi və onların adları satış fakturasına daxil edilirdi. Müqavilə bağlandıqdan sonun müvafiq dövlət rüsumu ödənilirdi. Müqavilə dövriyyədə olan həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak üzrə bağlanılırdı. Buna bənzər qaydalara qədim Misir və Mesopotamiyada, daha sonralar isə Roma müqavilə münasibətlərinin ilkin dövrlərində rast gəlinir.

Qədim Çin hüququnda müqavilə münasibətləri təcrübəsi kifayət qədər erkən meydana gəlməyə başlamış və getdikcə inkişaf edərək, mübadilə (ən qədimi), alqı-satqı (mütləq yazılı və dövlət xəzinəsinə rüsumlarının ödənilməsi ilə), müxtəlif əmlakın, o cümlədən qulların bağışlanması, borc (qəbz əsasında), gi-

rov, muzd, torpaq icarəsi (xüsusən, Çjou sülaləsi dövrü) və sair müqavilə formalarını əhatə edirdi. Həmçinin, ölkədə sələmçilik və borclunun ödəmədiyi öhdəlik üçün torpağın satılması, ailə üzvünün və ya özünün qul kimi satılması qaydası mövcud idi. [10]

Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Şərqdə dövrdən, ölkədən, regiondan, ilin fəslindən, subyektlərin sosial aidliyi və sairdən asılı olaraq, borc müqavilələrində faiz dərəcələri həddən artıq fərqli idi. Məsələn, Qədim Çində regiondan asılı olaraq bu faizlər 5-20% təşkil etdiyi halda, “Assuriyada borc pula və ya buğdaya görə dəqiq möhkəmlənmiş faizləri mövcud deyildi. Ona görə də kreditörün istənilən faizi almaq hüququ və imkanı var idi”. [11, s.366]

Maraqlı məsələlərdən biri də öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı idi. Qədim Şərq dövlətlərində müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində əsasən kreditörün mövqeyi birmənalı (bəzən isə sərt şəkildə) müdafiə olunsa da, borcluya ödəmə imkanı verilməsi və sanksiya tətbiqi zamanı bəzən müəyyən güzəştlər (Məsələn, Qədim Hindistan və Babilistanda) də nəzərdə tutulurdu.

Qədim Şərqi qeyd olunan hüquq mənbələrinin yuxarıda verilmiş bəzi misallardan da göründüyü kimi, bu dövlətlərdə müxtəlif səviyyələrdə müqavilələrin mövcud qanunlara uyğun tərtib olunması, kontragentlərin hüquq qabiliyyətli və fəaliyyət qabiliyyətli olması, müqavilənin obyektinin real mövcud olması, etibarsızlığı, müddəti, müqavilənin icra yeri və vaxtının dəqiq olması, aşkarlığı və şahidlərin iştirakı ilə bağlanması, satıcının malın sahibi olması, alıcıya əmtəə haqqında tam məlumat verilməsi və sairə ilə bağlı müqavilə hüququ üçün çox mühüm şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar bəşər sivilizasiyası tarixində müqavilə hüququnun əsaslarını qanunvericilik səviyyəsində müəyyənləşdirən ilkin rəsmi sənələrin sonrakı nəsillər üçün miras qoyduğu başlanğıc normalardır.

Beləliklə, görürük ki, Mesopotamiya, Misir, Assuriya, Hindistan, Çin və digər qədim Şərq dövlətlərinin hüququ sonrakı dövrdə quldarlıq cəmiyyətləri və dövlətlərində öhdəliklər hüququnun inkişafı və müqavilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsir göstərdi ki, bu da Qədim Yunanistan və Roma hüququnda aydın müşahidə olur.

İstinadlar:

1. Аннерс Э. История европейского права. М., 1994.
2. История Древнего Востока. Редколлегия. Под. Ред. В.И. Кузицина. М., 1979.
3. The Code of Hammurabi. By Percy Handcock. London. 1920. page 3. Copybook of the Yale University Law Library.
4. The Code of Hammurabi. By Robert Francis Hamper. London, 1904. Reprinted, Chicago, 1994.
5. Чалая Л. А., Лядова А.В. История Договорного Права. Владимир, 2008.
6. The Law Code of Manu. Translated by Patrick Olivelly. OXFORD University Press. (I. 31). New York, 2004.
7. Академия Наук СССР. Институт Востоковедения. Памятники Литературы Народов Востока. Законы Ману. Перевод С.Д.Эльмановича. <http://www.koltunov.ru/WordLiterature/ZakonyManu.htm>
8. История Древнего Востока. Редколлегия. Под. Ред. В.И. Кузицина. М., 1979.

9. Сыма Цянь. Исторические Записки. Ши Цзи. Глава 110. Повествование о Сюнну. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/Mat_sunnu_1/frame11.htm

10. <https://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/pravo-drevnego-kitaya-35017.html>

11. Авдиев В.И. История Древнего Востока. М., 1984

ДОГОВОРНОЕ ПРАВО ГОСУДАРСТВ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Эльдар Годжаев*

Резюме

В статье рассматриваются древние восточные правовые документы, которые находятся в начале исторического развития и правильного понимания сущности современных научно-теоретических, нормативно-правовых и практических проблем договорного права. В ней также анализируются содержание и исторические социально-экономические причины появления и применения основных соответствующих положений, норм, институтов и контрактных форм этого периода.

Чтобы изучить предмет, автор в хронологическом порядке привлекал к исследованию официальные документы (Закон Хаммурапи, Законы Ману) и исторические (про древний Египет, Ассирия, Китай и Гунны) данные, которые возникли в древне восточных странах (Месопотамия, Египет, Ассирия, Индия, Китай) и в первые определили на уровне законодательстве нормы договорного права в истории человеческой цивилизации.

Ключевые слова: договорное право, обязательства, история, древний восток, торговля, закон Хаммурапи, законы Ману.

CONTRACT LAW OF THE ANCIENT EASTERN STATES

Eldar Gojayev**

Abstract

The article examines the ancient Eastern legal documents which are at the beginning of historical development of the contract law, in order properly understand its essence, modern scientific-theoretical, normative-legal and practical problems. It analyzes the content and historical socio-economic reasons for the emergence and application of the main relevant provisions, norms, institutions and forms of contracts.

In order to study the topic, author in chronological order involves into research the official documents (Hammurabi Law, Manu Laws) and historical (about ancient Egypt, Assyria, China, and the Huns) information that define initial contract law norms at the legislative level, firstly in the history of human civilization, in the Ancient East countries (Mesopotamia, Egypt, Assyria, India, China).

Keywords: contract law, obligations, history, ancient east, trade, Hammurabi Law, Manu Laws.

* д.ф.п.п., докторант Института права и прав человека НАНА

** Ph.D. in Law, Doctoral student of the Institute on Law and Human Rights of ANAS